

care stă așezat, și îl identificăm cu Apollo. Zeul stă cu mîna dreaptă ridicată mult în sus, pînă în dreptul capului, iar cealaltă mîna o ține deasupra piciorului stîng. În dreapta zeului pareă distingen un șarpe, iar în stînga un vultur; restul elementelor sculpturale din spatele acestuia lipsesc.

Celălalt grup are în centru pe zeița Minerva șezînd maiestuos pe un tron și ținînd în mîna stîngă lancea, iar în cealaltă scutul. În dreapta zeiței, un prizonier de război cu mîinile legate la spate, iar în stînga o femeie. O tobă și steaguri, țevi de tunuri și grîne sînt elementele decorative care le însoțesc.

Cînd au fost ridicate aceste portaluri, ținînd seama că N. Filimon ne vorbește de o singură poartă mare cu o denumire turcească, iar Bacalbașa tot numai despre una? Presupunem, totuși, că ele datează din timpul lui Grigore Ghica, perioadă în care s-au făcut reamenajări, fie că vechea poartă a fost transformată într-un portal și, pentru a permite o circulație mai ușoară — într-un singur sens — s-a adăugat și al doilea, fie că ambele sînt construite atunci, indiciu fiind decorul Empire (decor arhitectural folosit cam în aceeași vreme și la palatul de vară al domnitorului Grigore Ghica de la Fundeni și care prezintă un fronton din piatră cu trofee militare). Mai tîrziu, n-au intervenit decît mici amenajări.

Cine să fie autorul? Bănuim un meșter străin, aciuat la București, poate un italian, care își cunoștea bine meseria, întrucît sculpturile sînt bine executate și au, în ansamblu și în detalii, proporții armonioase.

În pragul secolului al XX-lea, fiul lui Nicolae Lahovary, Emil, folosește grupul statuar cu Apollo la decorarea fîntîinii

din curtea casei sale (str. Orlando). Ulterior, găsind nefericită soluția, hotărăște amplasarea aceluiași grup la conacul său de la Adjud, unde putea fi văzut pînă în timpul celui de-al doilea război mondial, după care i se pierde urma⁷.

Celălalt grup statuar este dăruit de Emil Lahovary, prin 1930, nepoatei sale, scriitoarea Martha Bibescu, cu care aceasta dorea să-și orneze curtea palatului de la Mogoșoaia, atunci în curs de reamenajare. Arhitectul G. M. Cantacuzino, care se ocupa de reparațiile și transformările palatului, a plasat grupul statuar deasupra portalului dinspre nord al incintei palatului, unde se află și în prezent, destul de deteriorat, căci a suferit de pe urma cutremurului din martie 1977, cînd portalul s-a prăbușit.

Am ținut să prezint aceste portaluri, considerînd că ele constituie o mărturie a dorinței de modernizare arhitectonică a Bucureștilor, la începutul secolului al XIX-lea, în urma contactului mai strîns cu Occidentul. Contact care s-a manifestat mai ales în privința modei. Se știe dealtfel că Grigore Ghica, nu numai că este primul domnitor român care se îmbracă europenește și se dovedește un zelos propagator al modei apusene, dar ține să impună și un mod de viață și de locuit de tip occidental.

În acest sens cele două grupuri statuare completează cunoștințele noastre asupra unor ansambluri sculpturale care au înfrumusețat Bucureștii la începutul veacului trecut și ne relevă preferințele și stadiul de dezvoltare a gustului artistic manifestat de unii boieri mai cultivați, cu largă influență socială.

ARADUL ÎN SECOLUL AL XVIII-LEA, PE BAZA CONSCRIPTIIEI STRĂZILOR DIN ANUL 1783

HORIA MEDELEANU

Documentul pe care îl analizăm, intitulat „Consignatio Platearum Civitatis Arad” (Consemnarea străzilor orașului Arad)¹, a fost întocmit în anul 1783 de primăria orașului și cuprinde numele străzilor, caselor pe care au fost aplicate indicatoarele, precum și numele responsabililor de străzi. Documentul prezintă o importanță de prim ordin pentru istoria Aradului în secolul al XVIII-lea. Dincolo de aparența unui tabel laconic, el ne oferă date din care se încheagă o privire sinoptică asupra dezvoltării acestui oraș și asupra locuitorilor săi.

Conscripția nu a fost însoțită de o hartă, împrejurare care face dificilă identificarea străzilor. Unele dintre ele și-au păstrat însă denumirea și pot fi reperate pe harta Aradului din anul 1881². Altele au putut fi stabilite în urma coroborării unor elemente din conscripție cu date din arhive.

Am dobîndit un spor de lumină prin raportarea conscripției la documentele cartografice din secolul al XVIII-lea, cu privire la Arad. Am pornit de la harta executată în anul 1755 de Emeric Ruttkay³ și comentată ulterior de istoricul Ottó

Lakattos⁴. Potrivit datelor acestuia din urmă, în anii 1752—1755 Aradul număra 32 de străzi și 6 piețe. În anul 1783, conscripția înregistrează 84 de străzi. Această creștere spectaculoasă se datorează extinderii orașului spre vest, nord și spre sud, în răstimpul care s-a scurs de la întocmirea documentului cartografic al lui Ruttkay.

Spre vest s-a constituit un cartier nou, numit în conscripție Pernyavor adică Pîrneava⁵. Cele zece străzi care alcătuiau acest cartier sînt imposibil de identificat. Numele lor nu ne oferă indicii infailibile în această privință. În schimb, analiza numelor proprietarilor de case și responsabililor de străzi din conscripție ne conduce la concluzii interesante asupra populației acestui cartier. Din cele 27 de persoane pomenite, 23 sînt sirbi⁶, 2 români⁷ și 2 germani⁸. Concluzia ni se pare

¹ Documentul se află la Arhivele Statului Arad, fond Primăria municipiului Arad, seria Acte administrative, dosar 3/1783, filele 1—8.

² *Arad szabad királyi város térképe*, 1881, de Csepregy Mihály, în colecția Muzeului județean Arad, fond M.O., nr. inc. 135.

³ Harta lui Emeric Ruttkay este de fapt o copie după o hartă din anul 1752, executată de ingineri topografi imperiali. Față de precizia celorlalte hărți pe care le folosim în lucrare, Ruttkay se dovedește un diletant. Are însă meritul că indică cimitirele Aradului. Menționăm cîteva inexactități ale lui Ruttkay: nu marchează cartierul românesc (Wallachaei), nu trasează strada Grigore Alexandrescu de azi, deși ea exista în secolul al XVIII-lea, folosirea excesivă a culorii verzi face ca Aradul să pară o imensă grădină, fără aspecte urbane.

⁴ Lakattos Ottó, *Arad története*, Arad, 1881, vol. II, p. 12—14. În privința comentariului său facem mențiunea că Lakattos folosește denumirile străzilor din vremea sa, necunoscîndu-le pe cele din secolul al XVIII-lea. Nu vorbește despre cartierul românesc. Atribue străzii Tribunalului Axente denumirea de strada Morarilor (nume purtat de strada Grigore Alexandrescu în secolul al XVIII-lea) și confundă strada Dornei de azi (Hotarului în secolul al XIX-lea) cu strada Narciselor (al cărei nume nu-l cunoaștem în secolul al XVIII-lea).

⁵ În limba sirbă, „prnja” înseamnă zdreanță (Mircea Jivcovici, *Mic dicționar sirbo-român*, Ed. Sport-Turism, București, 1981, p. 459). Pîrneava exista și în alte părți în Banat. Locuitorii ei constituiau o categorie socială aparte denumită „perniavori”. Vezi I. D. Suciu, Radu Constantinescu, *Documente privilegiate la istoria mitropoliei Banatului*, Timișoara, 1980, vol. I, p. 191 și 238.

⁶ Iova Sviracz, Iova Vasici, Iova Molya, Kusman Todor, Ștefan Berzakov, Alexa Kuskin, Ioța Mihailovici, Gyura Savin, Sava Iojin, Marinkovici, Vasa Miško, Petar Tašin, Mitar Popovici, Roxa Tašin, Laza Rujin, Marinko Ninko, Puja Lazar, Nedelko Oprin, Andria Berzakov, Iefta Andria, Uczal Orlov, Lazar Novak, Mia Damian.

⁷ Cimpean On, Lacea.

⁸ Johann Kling, Johann Maraty.

firească. Românii, fiind populația băstinașe, se aflau răspândiți pe întreaga vatră a Aradului vechi. Așezarea lor masivă în Pırneava s-a petrecut abia în ultimele decenii ale secolului al XIX-lea⁹.

La data întocmirii conscripției, răspindirea românilor în vatra veche a Aradului nu mai era însă omogenă, datorită împrejurărilor istorice prin care a trecut acest oraș la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul celui următor. O mai mare concentrare a populației românești este înregistrată în așanumitul Wallachaei (Părțile românești). Potrivit conscripției, această zonă se întindea pînă la strada Dimitrov de azi, denumită atunci, foarte semnificativ, strada Despărțituri (Scheide gasse). Același nume îl va purta pe harta Aradului din anul 1881 (Választó utca). Wallachaei cuprindea 15 străzi. Indicarea lor în conscripție cu numele unor locuitori care se bucurau de reputație în străzile respective (strada lui Cimpoiș, strada lui Flueraș, strada lui Muscan etc.) ne împiedică să le situăm cu exactitate. Pe lângă cea amintită (Despărțituri), o altă stradă pe care o putem identifica este cea a Șanțului turcesc (Türkische schanzen gasse), menționată și pe harta din anul 1881, cu numele scurtat, strada Șanțului (Arok utca), deoarece se desfășura de-a lungul șanțului care constituise partea de vest din sistemul de apărare al vechii cetăți a Aradului. Pe harta din anul 1881 șanțul este trasat cu albastru (semn că mai avea apă) și poartă numele „șanțul lui Tököly”. Schimbarea de nume este semnificativă. Construit încă de turci — sau mai exact, numai reamenajat de ei — șanțul a fost preluat apoi de grănicerii sîrbi conduși de Iovan Tekeliș alias Tököly, după ocuparea Aradului de austrieci. Conscripția străzilor din 1783 păstrează amintirea stăpînilor din veacul al XVII-lea, iar harta din 1881 pe cea a grănicerilor sîrbi care avuseseră sarcina apărării șanțului la începutul veacului al XVIII-lea.

Strada desenată de serpuirea vechiului șanț poartă azi numele scriitorului Emil Gîrleanu. Ea a fost strada cea mai sudică din Wallachaei.

O hartă a cetății și orașului Arad executată în anul 1752 de un ofițer austriac anonim¹⁰ ne oferă elemente extrem de prețioase cu privire la întinderea teritorială a „Părților românești”. Pe această hartă sumară sînt marcate străzile orașului (fără denumiri), cetatea, retrada (spațiul de retragere, cuprins între latura de est a cetății și Mureș), cartierul sîrbesc (Die Raitzen Stadt), cartierul german (Die Deutsche Stadt) și Wallachaei. Zona denumită Wallachaei îmbrățișează într-o largă acoladă celelalte două cartiere, dinspre vest și nord-vest. Spre vest, litera E (care indică Wallachay) este aplicată de cartograf exact de-a lungul viitorului traseu al străzii Dimitrov, cea care, în conscripția din anul 1783, a devenit strada Despărțituri. În nord, litera E se află în interiorul cvartalului cuprins între actualele străzi 7 Noiembrie, Miron Constantinescu, Sebeșului și 6 Martie (pe locul liceului agroindustrial).

„Părțile românești” (Wallachaei) se aflau în preajma vechiului cimitir românesc. Să încercăm să-i precizăm locul.

În conscripția din 1783 există strada *Cimitirul iliric*. Această denumire semnifică de fapt, după cum demonstrează un document, *cimitirul vechi românesc*. Documentul la care ne referim¹¹ este datat 8 februarie 1798 și cuprinde o plîngere a locuitorilor din strada Crucii împotriva lui Henric Gesztlinger din strada Toamnei (6 Martie de azi)¹². Casa lui Gesztlinger se afla în colțul format de cele două străzi. În apropiere de acest cetădin, ne informează în continuare documentul, „în strada Crucii, pe locul vechiului cimitir românesc, după ce i s-a acordat prin grația Magistratului Aradului (primăria orașului, n. n.) un teren, un oarecare preacîstîț zidar și-a ridicat

⁹ Dr. Gheorghe Ciuhandu, *Românii din Cîmpia Aradului de acum două veacuri*, Arad, 1940, p. 225, nota 3.

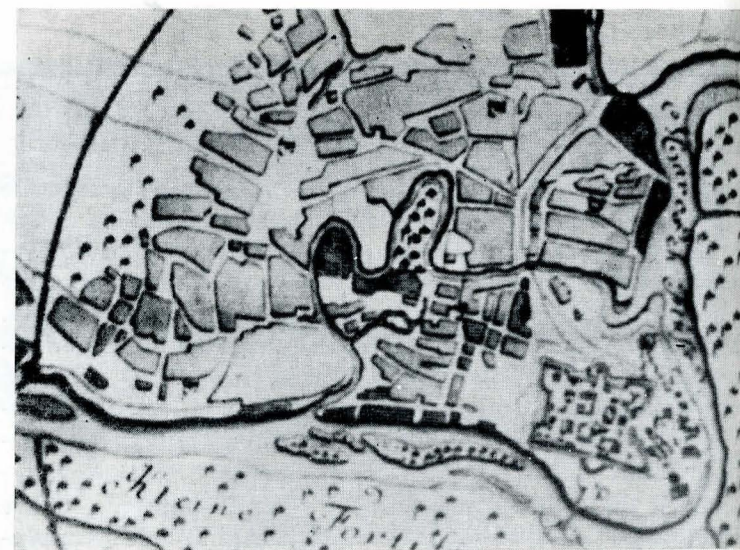
¹⁰ O fotografie a ei se află la Muzeul județean Arad, colecția M.F., nr. inv. 2305.

¹¹ Arhivele Statului Arad, fond Primăria municipiului Arad, seria Acte administrative, dosar 9/1798—1799, fila 16.

¹² Am identificat strada Toamnei cu 6 Martie de azi, deoarece str. Miron Constantinescu era strada Bisericii, iar străzile I. L. Caragiale și Mărășești nu erau trasate la acea dată. Rămîne doar strada 6 Martie. Din contextul documentului reiese aceeași concluzie: strada Toamnei = 6 Martie.

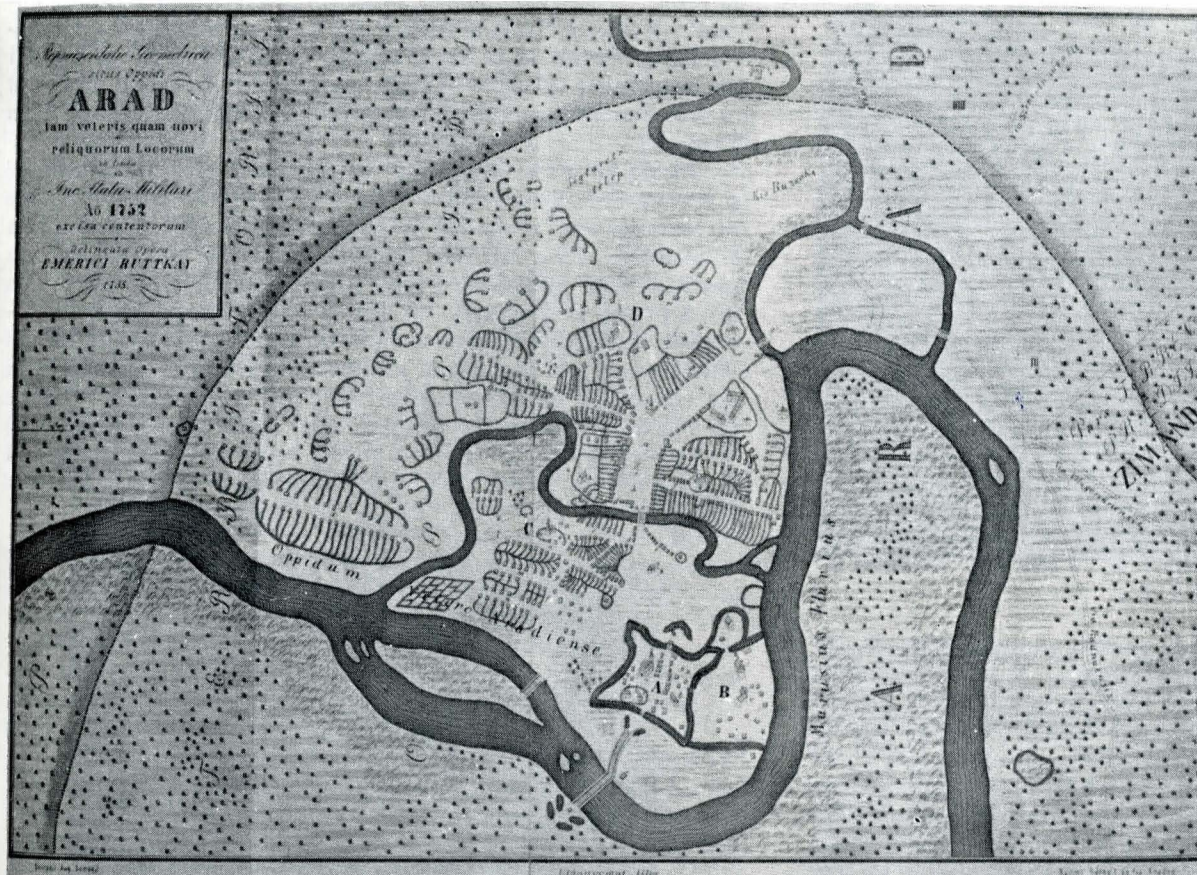
1. Harta Aradului, 1752 (cartograf militar anonim) C. Die Taitzen stadt, D. Die Deutsche stadt, E. Wallachay.

2. Harta Aradului, 1752. Fragment.

noua sa casă, lângă Eva Maur”¹³. Pe hărțile din secolul al XIX-lea, strada Crucii indică strada 7 Noiembrie de azi. Așadar cimitirul vechi românesc era situat în strada 7 Noiembrie. (Între timp, strada Cimitirul iliric din conscripție își schimbă numele în strada Crucii). Pentru o mai exactă localizare, să luăm în considerare un amănunt. Pe harta sa cartografică anonim din anul 1752 a trasat, la capătul de sud al străzii 7 Noiembrie, un mic dreptunghi, cuprins între colțul străzii 6 Martie (casa lui Gesztlinger) și strada I. L. Caragiale. Autorul nu dă nici o lămurire. Semnificația dreptunghiului ne-o oferă însă Emeric Ruttkay. Pe harta sa, în acest loc este marcat un cimitir. Este vechiul cimitir românesc. El a dăi-

¹³ „In Kereszt ucta in loco caemeterii antiqui valachici per A. Mag(ist)r(a)tus gratis designato fundo, murarius quispiam apud Maur Evam decens, domus suae neo erigendae”.

3. Harta lui Emeric Ruttkay, 1755. Cîmîtirul vechi românesc (stînga sus); biserica sirbească și cîmîtirul (stînga mijloc); biserica românească (dreapta mijloc).

4. Harta lui De Suly, 1752. (fragment); privește dinspre nord spre sud: biserica românească (stînga jos); biserica sirbească (dreapta mijloc); centrul vechi (mijloc); centrul nou (jos).

5. Str. Tribunalul Axente nr. 27 (stînga), nr. 29 (dreapta).

nuit în acest loc din vremi imemorabile. În registrele de morți din secolul al XVIII-lea ale bisericii „Sf. Ioan Botezătorul” din Arad¹⁴ găsim foarte des expresia „pogreben u starom grobliu” sau „pogreben u starom vlașkom grobliu”, adică „înmormîntat în cîmîtirul vechi” sau „înmormîntat în cîmîtirul cel vechi românesc”.

Alte formulări plasează cîmîtirul românesc cînd în „orașul românesc”, cînd în „orașul german”: „pogreben u starom grobliu u Vlașkoi varoș” (înmormîntat în cîmîtirul vechi în orașul românesc), sau „pogreben u starom grobliu medju vlašii” (înmormîntat în cîmîtirul vechi între români), dar și „pogreben u vlașkom grobliu u nemacikoi varoș” (înmormîntat în cîmîtirul românesc în orașul german). Alternanța se explică prin însăși așezarea cîmîtirului la granița dintre cele două „orașe” (de fapt cartiere, sau părți ale aceluiași oraș).

Așadar, în conștiința arădenilor de la începutul secolului al XVIII-lea cîmîtirul vechi al orașului era considerat cel românesc. Pentru a-și fi meritat acest calificativ, el trebuie

¹⁴ Arhivele Statului Arad, Registre de stare civilă, Parohia ort. rom. Arad, registrul 25.

6. Str. Tribunalul Axente nr. 15 (stînga) și nr. 17 (dreapta), presupusa primărie ilirică din secolul al XVIII-lea.

să fi existat cu mult înainte de așezarea meșteșugarilor germani în mijlocul orașului de o parte și de alta a marelui drum (actualul bulevard). Stabilirea lor pe această axă, la începutul secolului al XVIII-lea, a despiciat în două vechea vatră românească, din care o parte mică a rămas în jurul bisericii din apropierea Mureșului, cealaltă, ocupînd o mare întindere, a avut ca punct de reper, cimitirul. Această zonă românească de vest a fost denumită Wallachay pe harta cartografului anonim din anul 1752, denumire păstrată și în descripția din anul 1783 (Wallachaei). În cursul secolului al XVIII-lea numărul românilor din Wallachaei a crescut neîncetat datorită așezării unor noi veniți, fie din vatra orașului, fie din județ.

În urma unui ordin al împăratului Iosif al II-lea începînd cu anul 1781 cimitirele au fost scoase în afara perimetrului locuibil al orașelor¹⁵. De la această dată s-a deschis, în actualul cartier al funcționarilor, un cimitir comun (pentru ortodocși și catolici)¹⁶. Peste vechiul cimitir românesc, împărțit în loturi de administrația orașului, s-au ridicat case. În anul 1783, responsabilul străzii Cimitirul iliric era Iohann Etlinger. În anul 1798 acel „*preacinslit zidar*” își construia casa lângă Eva Maur, ea însăși situată în vecinătatea lui Henric Gesztinger. Meșteșugarii germani au avansat deci spre vest, înglobînd strada cimitirului românesc în cartierul german. Sub cvartalul cuprins azi între străzile 7 Noiembrie, 6 Martie și Ion Popovici Desseanu dispărea unul din documentele de netăgăduit ale vechimii populației românești a Aradului.

*
* *
*

Spre nord, orașul s-a extins, între anii 1752—1783, din dreptul actualei primării, pe partea dreaptă, pînă la Podgoria. Desigur, casele erau rare, în această zonă nouă, dar cele mai multe din străzile dintre Mureș și bulevard se constituiseră. Strada Principală (Haupt gasse) a atins strada Radnei (Calea Armatei Roșii). Responsabilul acesteia din urmă era românul Florea Toma. Paralelă cu strada Radnei era strada Constructorilor de corăbii (Schiefbau gasse) care poartă azi numele poetului Maiakovski. Conform tradiției, în această stradă iernau corăbierii de pe Mureș și din această cauză ea s-a numit mai tîrziu strada Iernii (Winter gasse). „Portul”, adică locul de debarcare, se afla între capetele străzilor Ineului și Bucurei de azi. Corăbiile cu fundul plat, care circulau pe Mureș, erau trase la mal, pe nisip, cu un sistem de scripete căruia micălăcenii i-au spus pînă în epoca noastră, „goarbă”. Tablița cu numele străzii Constructorilor de corăbii se afla pe casa unui

¹⁵ Arhivele Statului Arad, fond Prefectura județului Arad, seria Acta Congregationum, nr. 75/1783, fasc. 1, filele 1—5.

¹⁶ Cimitirul era situat între Calea Victoriei, Mureșul Mort și actualul stadion Rapid. Deși era cimitir comun, înmormîntarea se făcea pe naționalități și confesiuni. Din această pricină, pe harta din 1881 apare expresia „Cimitirele vechi” (Regi temetök). Din anul 1876 se deschide un nou cimitir denumit azi „Eternitatea”. „Cimitirele vechi” se închid definitiv în anul 1900.

german, Georg Tengler. Responsabilii erau însă românii Pocrișan Ursu și Răcean Ștefan, la care se adaugă Tudor Pavlovici, probabil sîrb. Din strada Constructorilor de corăbii se desprindea strada Malul Mureșului, actualul bulevard Lenin. Responsabilul acestei străzi era frizerul român Ioan Toda.

În legătură cu transportul de sare pe Mureș, la capătul de sud al străzii Malul Mureșului se afla „Oficiul sării” și „Marele birou orașenesc al sării” (pe locul tribunalului). Era schițată și actuala stradă Nicolae Grigorescu dar se pare că nu avea case. Tablița indicatoare era aplicată pe Oficiul sării. Din acest punct se străbătea un spațiu gol pînă în strada ramificată a Tyukului, actuala Aviator Georgescu. Pe harta lui Ruttkay această stradă nu era marcată cu case, dovadă că ea s-a constituit în intervalul dintre anii 1755—1783. Tablițele erau puse pe casele lui Ioseph Szirtl (care era și responsabil) și Smidt, germani, iar al doilea responsabil era maghiarul Bokanyi. Din strada Tyukului se intra în strada Blănarilor (Unirii)¹⁷.

7. Strada Tribunalul Axente nr. 21.

Ieșind în dreptul teatrului de azi, atingem capătul de sud al străzii Principale, în continuarea căreia era strada Primăriei, actuala piață Avram Iancu. Primăria se afla pe locul restaurantului „Clujul”. Aceasta era de fapt a doua primărie a Aradului, edificată la începutul secolului al XVIII-lea, după instalarea meșteșugarilor germani în centrul de azi al orașului. La capătul curții primăriei, în zona înscrisă azi de cotul străzii Barițiu și strada Săvinești (care nu exista la acea dată), se aflase cimitirul german (catolic) cu o capelă¹⁸. La data descripției era și el închis¹⁹. Tablița care indica strada Primăriei se afla pe casa croitorului Schillinger, situată cu o latură pe strada Șarpelui (Barițiu de azi).

Din strada Primăriei, spre Mureș, se desprindea strada Episcopului (Bischoff gasse), denumită azi Bălcescu. Era o arteră importantă a orașului. În această stradă își avea reșe-

¹⁷ De fapt, strada Blănarilor de piei de miel. În limba germană, Iammfell = blană de miel (Conscriptorul a scris greșit „Lampel”). Strada s-a numit, mai tîrziu, „a Mielului”. (Vezi Arhivele Statului Arad, fond Primăria municipiului Arad, seria Acte administrative, dosar 4/1798, filele 56 și 58).

¹⁸ Lakatos Ottó, *op. cit.*, p. 14.

¹⁹ Arhivele Statului Arad, fond Prefectura județului Arad, Registrum Actorum Publico-Politicorum, 1737—1800 (A—E), nr. 1, fila 8 verso.

dința episcopul ortodox, alături de catedrală, o străveche biserică românească, existind probabil din timpul lui Matei Corvin²⁰, pe locul sălii de gimnastică și în curtea a doua a Liceului „Ioan Slavici”²¹. În jurul catedralei exista un mic cimitir. În pofida dispoziției imperiale, acest cimitir cu caracter oarecum neoficial a funcționat pînă la începutul secolului al XIX-lea, dar el a fost accesibil numai reprezentanților de vază ai ortodocșilor români, macedoromâni și sirbi (preoți, negustori și comercianți cu rol de mecenai ai bisericii, foști senatori în Consiliul orășenesc)²². Tăblița care indica strada Episcopului se afla pe casa bogatului comerciant român macedonean Ioan Manuel sau Manoila²³, iar responsabil era croitorul Grigorie. Strada era intens locuită de români și negustori macedoromâni care, la acea dată, erau complet absorbiți de populația românească băștinașă²⁴.

Din strada Primăriei pornind spre nord, se deschidea, în stînga, strada Teatrului (Theater gasse), azi Anatole France²⁵. Tăblița se afla pe casa familiei nobiliare Bohuș. După cîțiva pași, clădirea hanului „Crucea Albă” marca începutul străzii Domnești (Herren gasse), Eminescu de azi. Era strada în care locuia protipendada germană (funcționarii marcanți și patri-ciatul orășenesc)²⁶. Strada se termina în pragul cimitirului românesc. Din Herren gasse se desprindea în dreapta, strada Toamnei (Herbst gasse), actuala 6 Martie, care atingea celălalt capăt al cimitirului românesc. Ambele străzi făcuseră parte din așezarea veche românească. La data conscripției ele erau locuite de germani²⁷.

Din strada Toamnei se intra în strada Gimnaziului (Sebeșului de azi) care conducea în strada Bisericii (Miron Constantinescu). O seamă de străzi din partea de nord a orașului nu le mai putem identifica în conscripție. Numele lor nu ne mai spun nimic azi.

*
*
*

În partea de sud a orașului, spațiul clădit a sporit, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, în urma demolării vechii cetăți a Aradului. Demolarea nu s-a făcut la o dată fixă.

Problema a fost pusă, desigur, odată cu începerea lucrărilor de edificare a noii cetăți de dincolo de Mureș, în anul 1763. Primele demolări au avut loc în anul 1766, dată la care s-a întocmit de către comitat un plan estimativ pe baza căruia s-au acordat despăgubiri persoanelor civile din cetate²⁸. În anul 1773 au fost demolate patru case din cetate și 11 case din retradă²⁹. În anul următor ultimele obiective cădeau sub loviturile tirnăcoapelor. Situația este oglindită într-o hartă executată în 31 iulie 1774 de locotenentul major, inginer

²⁰ Gh. Lițiu, *Începuturile catedralei din Arad*, în „Mitropolia Banatului”, 1968, nr. 1—3, p. 84.

²¹ Ibidem. Localizarea precisă, pe baza măsurătorilor efectuate după harta lui Suly.

²² Primul înmormîntat este „Pavel, fratele domnului episcop”, în 27 iulie 1734. Mai menționăm pe Anastasie „Grecul”, 6 sept. 1737, căpitanul Dimitrie (fratele mitropolitului Isaia Antonovici), Mihail Cernoevici, senator, Maria, fiica protopopului Hristofor și Gheorghe, fiul lui Nicolae, negustorul „grec” etc. (vezi registrul 25 de la nota 14).

²³ Gh. Ciuhandu, *op. cit.*, p. 185 și 186. În protocolul epitropesc al bisericii „Sf. Ioan Botezătorul” din Arad, acest negustor macedonean apare cînd sub forma Ioan Manuel, cînd sub forma românească Manoila. (Protocolul se află în arhiva parohiei ort. rom. Arad — Centru).

²⁴ O dovadă de asimilare este însăși românizarea numelui lui Ioan Manuel devenit „Manoila”. Alți români macedoneni din această stradă erau pictorul Ștefan Tenețchi, negustorul Vretas Frussa și fiul său Nicolae Frussa. (Un urmaș al acestuia este implicat în luptele naționale românești de la Arad din secolul al XIX-lea). În secolul al XX-lea acest nume a devenit Fruja. Un alt român macedonean din acea vreme era Georgie Atanatzko (de fapt, Athanasi), fratele bogatului posesor de vie de la Miniș, Trandafir Tanaczko (Athanasi).

²⁵ În secolul al XIX-lea strada Teatrului a fost denumită actuala Gh. Lazăr, din pricina teatrului ridicat aici.

²⁶ Gh. Ciuhandu, *op. cit.*, p. 221, nota 2.

²⁷ Dovadă și numele responsabililor acestor străzi.

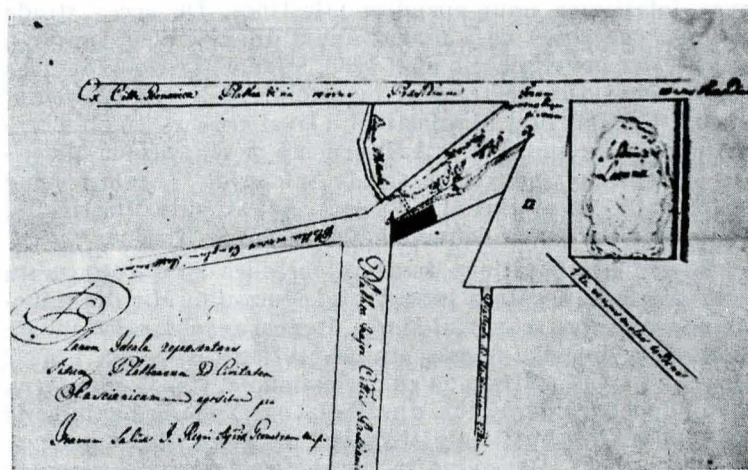
²⁸ Acte privind despăgubirea demolațiilor, Arhivele statului Arad, fond Prefectura județului Arad, Acta Congregationum 1766, fasc. 2, nr. 70 și fasc. 5, nr. 163.

²⁹ Arhivele statului Arad, fond Primăria municipiului Arad, seria Acte administrative, dosar 4/1773.

Au fost demolați, în cetate: Pesch Johann, Mathias Schlehuber, Mathias Schwartz, Joseph Fing. În retradă: Johann Barthl, Mathias Nestl, Johann Barthl, Mathias Nestl, Johann Kelnner, Martin Saly, Johann Ludwig, Ignatz Feyer, Iacob Reingruber, Iohan Schreiber, Michael Stuthminster, Paul Frendher, Joseph Ungradt.

8. Piața Veche nr. 5 („Casa ciumei”).

9. Schița lui Ioan Salix (centrul vechi).

Ludwig Hübner³⁰. Obiectivele vizate erau cazarmile infanteriei, artileriei și cele ale trupelor de geniu, împreună cu cele câteva case care mai rămăseseră.

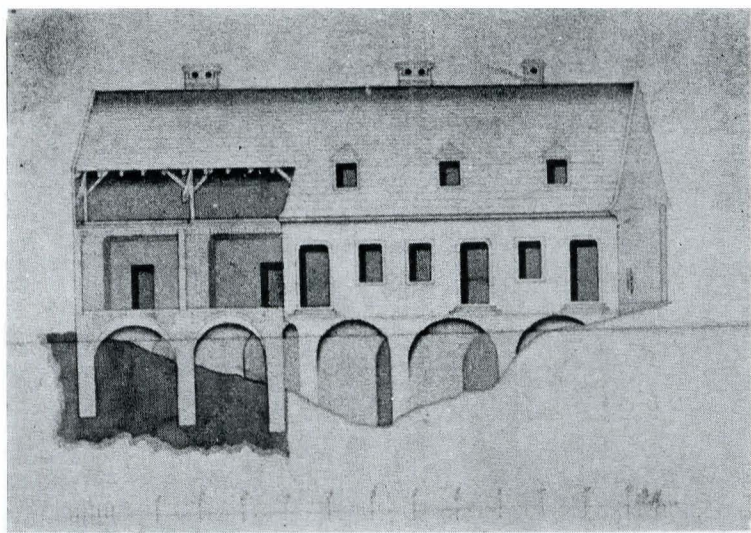
Proprietarii imobilelor civile erau în exclusivitate germani³¹. Este clar că vechea cetate constituise punctul de rezim al stăpînirii austriece. Cetatea era ocupată și apărată de o garnizoană puternică austriacă³². În interiorul cetății se stabilise de la început o populație germană. Grănicerii sirbi, alături de care luptau și români, apărau șanțul care transformase spațiul din jurul cetății într-o adevărată insulă. Din această pricină, șanțurile și cetatea sînt denumite, pe harta cartografului anonim din anul 1752, *Kleine Fortifications Insul*. În partea de est, acest sistem de apărare era închis de două ori de riul Mureș, prin bucla cu brațe aproape paralele care cuprind azi strandul și cartierul „Sub cetate”.

În partea de nord, *Kleine Fortifications Insul* se sprijinea pe un braț al Mureșului („Mureșul Mic”) care parcurgea aproximativ strada Gheorghe Lazăr, trecea în spatele frontului de case din Piața Avram Iancu, urmărirea linia sinuoasă a străzii Barițiu, ocolea Piața Filimon Sirbu, pătrundea în strada Ceaikovski și cobora spre sud, pentru ca undeva, în jos de strada Kogălniceanu, la începutul străzii Emil Gîrleanu (strada Șanțului turcesc !), să se îndrepte brusc spre est, desfășurîndu-se după oarecare distanță în două brațe leneșe, reunificîndu-se apoi în dreptul Pieței Sirbești și infundîndu-se în cele din urmă în zona Liceului de muzică și arte plastice din strada Paroșeni de azi. Această porțiune a Mureșului Mic

³⁰ Harta se află la Muzeul militar central București, Colecția de hărți, nr. inv. 594.

³¹ Demolați în 1774: Bartolomeu Brust, Margareta Pallesch, Georg Hagen, văduva Francisc Isengart, Mathias Prenzing, Ioseph Lueger, Michael Schwartz.

³² Harta lui Hübner marchează cazarmile infanteriei, artileriei (în retradă) și trupele de geniu (în cetate).

10. Casa lui Mihail Iovăț, 1798, desen contemporan (Arhivele Statului Arad).

avea înfățișarea unui apendice mlăștinos. De aceea strada care s-a constituit de-a lungul unuia din cele două brațe s-a numit, în conscripția din anul 1783, strada Mlaștinei (Sunften gasse), denumire păstrată și în secolul al XIX-lea (Mocsar utcza). Celălalt braț al mlaștinei a fixat traseul străzii Trandafirilor și începutul străzii Hunedoara de azi. Strada Mlaștinei se continua spre est cu strada Salcîmilor. (Același nume l-a purtat și în secolul al XIX-lea). Azi străzile Mlaștinei și Salcîmilor constituie împreună strada Iacob Kardoș.

Kleine Fortifications Insul se încheie spre vest cu un șanț care făcea legătura între brațul Mureșului Mic din punctul de cotire spre est și riul Mureș. Denumirea de „șanț” indică intervenția umană. Acesta era „șanțul turcesc” de-a lungul căruia s-a constituit strada cu același nume, stradă care făcea parte, după cum am văzut, din Wallachaei, semn că grănicerii sîrbi, la venirea lor, i-au găsit aici pe români. Este limpede că populația sîrbă s-a așezat în apropiere datorită sarcinilor militare pe care le avea în acest sistem de apărare. Un indiciu că ea asigură paza șanțului, nu a cetății, îl descoperim în însăși orientarea străzilor din această zonă. Străzile Trandafirilor (cu porțiunea din Hunedoara), Iacob Kardoș, Badea Cîrșan și Bîrsei converg într-o piațetă de forma unui triunghi³³ al cărui vîrf pătrunde în strada Gîrleanu, adică în strada Șanțului turcesc din secolul al XVIII-lea.

Pe harta cartografului anonim din anul 1752, acest mănunchi de străzi (la care se adaugă actuala stradă a Dornei care pornește din Piața Sîrbească) era rețezat brusc, spre est, de strada Ciocîrlei de azi. După dispariția cetății, aceste străzi s-au extins ocupînd cîmpul liber, folosit în trecut ca spațiu de siguranță.

Pe altă hartă din anul 1752, executată de locotenent-colonelul Suly³⁴ (probabil francez aflat în serviciul armatei austriece), observăm o altă notă comună a străzilor amintite. Ele se aseamănă prin modul de amplasare a caselor în interiorul unor grădini mari, avînd spații libere în stînga și în dreapta, uneori și în față, către stradă. Este un mod de așezare tipic rural. În fond grănicerii sîrbi care au venit aici la sfîrșitul secolului al XVII-lea constituiau o populație țărănească, cu deprinderi și cu un mod de viață rural. Biserica și-au ridicat-o însă nu în mijlocul comunității, ci la marginea de nord, acolo unde își întemeiasse gospodăria comandantul lor, Iovan Tekelija cunoscut mai ales cu numele maghiarizat de Tököly. Pe harta din 1752 a lui Suly gospodăria lui Tekelija apare singură în actuala stradă a Agrișelor. Gospodăria era compusă dintr-o casă la stradă, cu o curte dreptunghiulară, închisă în părțile laterale de două clădiri anexe, și dintr-o grădină mare, în spate. Se pare că tot singură a rămas și în anul 1783, cînd conscripția o înregistrează în strada Sfredelului (Borren gasse).

³³ Numită în secolul al XIX-lea „Süveg ter” (Piața Coifului), poate tocmai datorită formei sale. (Nu am putut deduce cum s-a numit în secolul al XVIII-lea).

³⁴ Fotocopiile acestei hărți se află la Muzeul județean Arad, colecția M.F., nr. inv. 4512.

11. Primăria din „orașul german” cu turnul din 1769—1770.

Cum era firesc strada nu avea responsabil, iar tăblița indicatoare se afla pe singura casă existentă, cea a familiei Tököly. Situarea bisericii în imediata apropiere a proprietăților lui Tököly sugerează rolul pe care l-a avut acesta în organizarea nu numai a vieții militare a sîrbilor. Contribuția lui la edificarea bisericii a fost desigur considerabilă încît stabilirea locului ei a putut să constituie un act de voință a comandantului. S-ar putea ca însuși locul cimitirului sîrbesc să fie datorat generozității acestui om bogat și de mare autoritate. Pe harta lui Ruttkay, cimitirul sîrbesc este plasat între capătul străzii Roza Luxemburg și Piața Filimon Sîrbu de azi. Aci se întindea însă proprietatea lui Tököly, o grădină care îi va purta numele multă vreme. Locul cimitirului constituia un singur trup cu grădina. Desigur ordinul imperial din 1781 a curmat și existența acestui cimitir. Deasupra lui s-a ridicat cvartalul cuprins între Piața Filimon Sîrbu, strada Emanuel Gojdu și strada Roza Luxemburg. Aceasta din urmă este figurată pe toate hărțile Aradului din secolul al XVIII-lea.

La celălalt capăt ea dădea (ca și azi) într-o scurtă străduță care conducea la un pod peste brațul Mureșului Mic. Dincolo era Wallachaei. Luînd în considerare aceste elemente este posibil ca strada Grădinii (Gaerten gasse) din conscripția din 1783 să fie actuala Roza Luxemburg, iar strada Brodului Mic (Kiss Brod), în mod firesc, scurta continuare spre strada Ceaikovski de azi. (Din conscripție reiese limpede că strada Brodului Mic nu avea case și deci nici responsabil). În secolul al XIX-lea, strada Roza Luxemburg a purtat numele Luiza.

Să continuăm însă analiza dincolo de actuala stradă a Ciocîrlei³⁵, unde se detașează net un ansamblu de patru străzi: Tribunalul Xente, Grigore Alexandrescu, Narciselor și Cozia. Pe harta lui Suly din anul 1752, aceste străzi apar cu case aliniate, așezate umăr la umăr, constituind un front compact. Casele se află la capătul unor parcele lungi și înguste, fără grădini. Acest sistem parcellar este specific orașelor medievale. El a avut o lungă durată și stabilitate³⁶. Avînd în vedere această împrejurare, putem afirma că aglomerarea de tip urban din cele patru străzi a apărut cu mult înainte de secolul al XVIII-lea. Făcînd o comparație cu restul teritoriului locuit, reprezentat pe hartă, se desprinde concluzia că Aradul a însemnat o vastă așezare rurală, în interiorul căreia, și sub scutul vechii cetăți, s-a ivit acest nucleu orașenesc.

³⁵ Al cărei nume în secolul al XVIII-lea nu-l putem deduce din conscripția din 1783.

³⁶ În legătură cu sistemul parcellar orașenesc medieval din Transilvania sugestii utile am obținut de la Paul Niedermaier, *Siebenbürgische städte*, Ed. Kriterion, București, 1979, partea de metodologie.

12. Aradul în secolul al XVIII-lea (stampă). Cetatea nouă (sus, mijloc); catedrala românească (mijloc); primăria din „orașul german” (stînga).

Așezarea meșteșugarilor germani la începutul secolului al XVIII-lea de-a lungul actualului bulevard a dus la constituirea celui de-al doilea centru orășenesc. Centrul mai vechi a continuat să existe și să se dezvolte prin truda comună a unor meșteșugari și comercianți români și sirbi, printre care s-au stabilit germani și maghiari. Conscripția ne oferă, în această zonă, nume care grăiesc de la sine: Pavel Vidul, Leucean (Mihail)³⁷, negustor, Vasile frînghierul, Filip Lipovan, Petru Pecioan, Mihai Radu, Iova Klaity, Iosa Ivanov, Stefka Szambatty, Iacob Arsici, Iova Vasily, Toșa Kerbaltin, Mia Manici, Luiger, Bischoff, Racz Marton etc.

Dintre cele patru străzi ale vechiului nucleu orășenesc doar una știm cu siguranță cum s-a numit în conscripția din anul 1783, deoarece ea a purtat același nume și în secolul al XIX-

³⁷ Mihail Leucean este menționat negustor în *Consignatio Quaestorum, et Mercatorum*, Arhivele Statului Arad, fond Primăria municipiului Arad, seria Acte juridice, dosar 265/1796.

lea: strada Morarilor (Mühlen gasse), Grigore Alexandrescu de azi.

Într-un plan al străzilor din „Civitas rascianica”, întocmit de inginerul hotarnic Ioan Salix³⁸ în anul 1797 (plan care reprezintă de fapt doar acest nucleu urban la care ne referim), strada Cozia de azi apare cu denumirea latină „Plathea versus Templum Rascianicum”, ceea ce ar putea să însemne strada Bisericii lui Tököly din conscripția din 1783.

Nu putem ști ce nume a purtat în conscripția din anul 1783 cea mai importantă stradă din acest ansamblu, Tribunalul Axente de azi. Ioan Salix o denumește „Plathea Major Civitatis Rascianicae” (Strada mare a orașului rascian). Această denumire nu există însă în conscripție. Strada care poartă numele viteazului tribun a putut să aibă, în secolul al XVIII-lea, unul din numele irelevante: „a lui Vidul”, „a lui Leucean” etc.

În conscripție nu găsim menționată Piața de pește, actuala Piața Veche, situată în imediata apropiere a vechiului centru urban. În schimb, Ioan Salix o indică folosind termenii latini „Forum venalium piscium” (Piața de vânzare a peștelui), ceea ce ne îndreptățește să afirmăm că ea s-a constituit în ultimele două decenii ale secolului al XVIII-lea. Destinația acestei piețe n-a putut fi alta decît cea arătată de numele pe care îl poartă. Inima vieții comerciale din această zonă a orașului, în acea vreme, a pulsat în Plathea Major, adică Tribunalul Axente de azi. Aspectul de prăvălie al caselor din această stradă constituie un argument convingător.

Din Piața de pește cobora la Mureș strada Pescarilor (Fischer gasse), Cuza Vodă de azi. Era o stradă nouă care a apărut după dispariția cetății. Ioan Salix o denumește „via versus molae tendens”, adică „drumul care duce la mori”. Ajunși la Mureș, să aruncăm o privire dincolo, folosindu-ne încă o dată de harta cartografului anonim din anul 1752. Rîul Jianca³⁹ („Zsianka Flus”), de fapt un alt braț al Mureșului, închidea sistemul de apărare Kleine Fortifications Insul spre sud. Tirul artileriei din cetate trecea dincolo de acest rîu, după cum indică cercul trasat pe hartă, depășind așezarea cea nouă, din stînga, cu străzi regulate, care poartă și azi denumirea „Aradul Nou”, iar în dreapta, vechiul sat românesc, cu case în mijlocul unor grădini, actualul cartier Mureșel.

În anul întocmirii conscripției analizate în paginile de față, Kleine Fortifications Insul nu mai exista. Funcțiile ei fuseseră preluate de noua cetate a Aradului.

³⁸ Arhivele Statului Arad, fond Primăria municipiului Arad, seria Acte administrative, act 66/1797.

³⁹ Nu știm cum s-a schimbat denumirea Jianca din secolul al XVIII-lea în cea de Țiganca din zilele noastre.

DOUĂ REȘEDINȚE RURALE DIN DOLJ— CONTRIBUȚIE LA STUDIUL EVOLUȚIEI ARHITECTURII ÎN SECOLUL AL XVIII-LEA

MARCEL BERENDEI, SORIN SEBASTIAN DUICU

Evoluția arhitecturii laice în Țara Românească a cunoscut în cursul secolului al XVII-lea cîteva perioade rodnice. Referindu-ne la ultimele decenii ale acestui secol și la zorii secolului al XVIII-lea, remarcăm înmulțirea curțiilor și palatelor domnești: Potlogi — 1698¹, Mogoșoaia — 1702², Doicești — 1706³ și a curților marilor dregători: palatul postelnicului Constantin Cantacuzino la Filipeștii de

Tîrg⁴, casa lui Matei Cantacuzino la Filipeștii de Pădure⁵, casa spătarului Drăghici Cantacuzino la Măgureni⁶, casa familiei Cantacuzino de la Mărginenii de Sus⁷ și altele.

Reședințele prezintă calități remarcabile de compoziție a planului, organizare a spațiului, de decor, confort interior, de expresie plastică, cu accent pe caracterul de reprezentare.

¹ Șt. Baș, *Curtea Brîncovenască din Potlogi*, București, 1968.

² Radu Popa, *Mogoșoaia, Palatul și Muzeul de Artă Brîncovenască*, București, 1962.

³ V. Drăghiceanu, *Curțile Domnești Brîncovenesti — I Doicești*, „B.C.M.I.”, 1909, p. 101—111.

⁴ N. Iorga, *Palatul de la Filipeștii de Tîrg*, „B.C.M.I.”, 1915, p. 1—5.

⁵ Grigore Ionescu, *Istoria arhitecturii în România*, vol. II, București, 1965, p. 109—110.

⁶ V. Drăghiceanu, *Casa Cantacuzinilor din Măgureni*, „B.C.M.I.”, 1924, p. 12—45.

⁷ Al. Zagoritz, *Biserica și casa din Mărgineni*, „B.C.M.I.”, 1926, p. 108—119.